

**ПОРАДНИК ДЛЯ АДВОКАТІВ ЩОДО ЗДІЙСНЕННЯ ЗАХИСТУ
ГАРАНТОВАНОГО ДЕРЖАВОЮ**

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
РАННЬОГО
ДОСТУПУ
ДО ПРАВОВОЇ
ДОПОМОГИ**

Цей poradnik розроблений Правовою Ініціативою Відкритого Суспільства для допомоги адвокатам у відстоюванні прав заарештованих або затриманих осіб на ранній стадії процесу.

Українську версію poradnika перекладено та видано за підтримки програми «Верховенство права» Міжнародного фонду «Відродження»

Переклад на українську мову здійснено Сергієм Сизенком

Загальна редакція українського видання – адвокат Сергій Заєць

Коректор видання - Аліна Бриль

ЗМІСТ

ЯК ВИКОРИСТОВУВАТИ ЦЕЙ ПОРАДНИК

I. ПРАВО НА РАННІЙ ДОСТУП ДО ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ

Європейська конвенція про захист прав людини

Європейські та інші міжнародні стандарти

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права

Європейський комітет із запобігання катуванням

Підкомітет ООН із запобігання катуванням та іншому жорстокому, нелюдському або принизливому поводженню або покаранню

Пропозиція щодо Директиви про право на доступ до адвоката

II. СФЕРА ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВА НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ

A. Інформація про право на доступ до правової допомоги

B. Заходи, які передбачаються наданням правової допомоги

C. Достатній час і конфіденційність

III. ОБМЕЖЕННЯ ЩОДО ВІДМОВИ ВІД ПРАВА НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ

ВИСНОВКИ

ДОДАТОК

ПЕРЕДМОВА

Створення системи безоплатної правової допомоги, впровадження нового Кримінального процесуального кодексу дозволило як інституціоналізувати саму функцію захисту, гарантованого державою, так і забезпечити її новими можливостями для реалізації принципу змагальності у кримінальному процесі.

Попри існування прогресивного законодавства, не менш важливим є розвиток кращих практик захисту. У серії порадників щодо міжнародних стандартів у сфері доступу до правової допомоги захисники зможуть знайти як витяги з міжнародних актів, так і позиції міжнародних інституцій щодо важливих елементів права на правову допомогу як-от: забезпечення раннього доступу до правової допомоги, право на інформацію у кримінальному процесі та надання правової допомоги за рахунок держави.

Сподіваємось, що порадники допомагатимуть адвокатам вибудовувати ефективний захист у кримінальному процесі через дотримання міжнародних стандартів та застосування практики міжнародних судових органів.

**Міжнародний фонд «Відродження»
Українська фундація правової допомоги
Координаційний центр з надання правової допомоги
Міністерства юстиції України**

ЯК ВИКОРИСТОВУВАТИ ЦЕЙ ПОРАДНИК

1. У більшості європейських країн підозрювані в кримінальних правопорушеннях не мають повного і необмеженого доступу до правової допомоги на початкових етапах розслідування кримінальної справи. В деяких країнах діють чіткі законодавчі обмеження щодо часу, на який надається такий доступ, тривалості консультації з адвокатом і дозволених адвокатів дій. Не менше занепокоєння викликають ті країни, де підозрювані нібито мають право на допомогу адвоката, але це не забезпечується на практиці.

2. Попри такі обмеження по всій Європі в останні роки мав місце помітний розвиток у напрямку запровадження чітких міжнародних стандартів захисту прав підозрюваних і обвинувачених у кримінальному процесі. Правова Ініціатива підтримує цей процес шляхом пропагування інформації про існуючі стандарти, створення фахових мереж і лобіювання, а також публікаціями низки poradників, покликаних надавати практичну допомогу адвокатам, які відстоюють права арештованих осіб у національних судах.

3. У цьому poradнику викладені сучасні регіональні й міжнародні правові стандарти стосовно права підозрюваних і обвинувачених у кримінальних правопорушеннях осіб на ранній доступ до правової допомоги. В ньому містяться відповідні стандарти згідно з Європейською Конвенцією про захист прав людини і практикою Європейського Суду з прав людини, а також принципи і стандарти, встановлені Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, практикою Комітету ООН з прав людини та напрацювання інших європейських структур і органів ООН.

4. Правова Ініціатива закликає адвокатів використовувати викладені в цьому poradнику міркування і аргументи у своїй роботі в національних судах. Оскарження певних дій або бездіяльності в суді може бути ефективним знаряддям для здобуття змін у національній системі кримінального правосуддя, яка в даний момент не дозволяє адекватно забезпечувати повне і необмежене право на правову допомогу. Правова Ініціатива відстежує розвиток подій у країнах, які вдало реформували власне законодавство щодо раннього доступу до правової допомоги, в тому числі щодо забезпечення цього права в судовому порядку. Якщо Ви збираєтесь або вже берете участь у справі, просимо Вас зв'язатися з нами. Ймовірно, що ми зможемо надати Вам корисну інформацію про реформи, які вже були реалізовані в аналогічних правових системах, або вивести Вас на зв'язок з іншими адвокатами чи організаціями, котрі успішно діяли в судах по таких питаннях.

5. Правова Ініціатива зробила все можливе для забезпечення точності наведеної в пораднику інформації. Утім, цей порадник розроблявся виключно в інформаційних цілях і не є консультацією з конкретного юридичного питання. Спосіб використання порадника Вами залежить від конкретики Вашої справи, від ситуації, в якій опинився Ваш клієнт, і від специфіки нормативно-правової бази у Вашій країні.

6. В разі виникнення запитань або зауважень щодо порадника, потреби в одержанні його тексту іншою мовою або бажання сповіщати Правову Ініціативу про конкретні судові справи у Вашій країні просимо звертатись до

Marion Isobel

Associate Legal Officer
National Criminal Justice Reform
Open Society Justice Initiative

misobel@osieurope.org

Tel: +36 1 882 3154

www.justiceinitiative.org

www.legalaidreform.org

Маріон Ізобель

Радник з правових питань,
Реформа національних систем
кримінального правосуддя,
Правова Ініціатива
Відкритого Суспільства

misobel@osieurope.org

Тел: +36 1 882 3154

www.justiceinitiative.org

www.legalaidreform.org

I. ПРАВО НА РАННІЙ ДОСТУП ДО ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ

1. Підозрювані в кримінальному процесі мають право на доступ до правової допомоги не пізніше, як з моменту арешту чи взяття під варту або з того моменту, коли обставини, в яких опинився підозрюваний, починають суттєво погіршувати його становище. Це чітко і послідовно впливає з практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), який вказує, що це право також включає отримання допомоги адвоката під час допиту або будь-якого опитування поліцією. Крім того, наголос на важливості раннього доступу до правової допомоги ставився в контексті діяльності Комітету ООН з прав людини та у світлі інших європейських та ООНівських стандартів і механізмів.

Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод

2. ЄСПЛ протягом багатьох років стоїть на позиції, що право на отримання правової допомоги виникає одразу після арешту.¹ Сферу застосування цього права було розвинуто та роз'яснено в низці рішень ЄСПЛ, ухвалених після 2008 р. Відповідно до цієї прецедентної практики, яка докладно описується нижче, особі має бути наданий доступ до правової допомоги, коли її беруть під варту або ж коли обставини, що склалися, суттєво і негативно впливають на становище особи; це може статися ще до того, як офіційно мав місце її арешт. Зокрема, ніхто не може бути допитаний або запрошений для участі в слідчих або процесуальних діях без права на доступ до правової допомоги.

3. Стаття 6 (1) Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ) виголошує загальний принцип права на справедливий судовий розгляд:

«Кожен при вирішенні питання щодо його цивільних прав та обов'язків або при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення проти нього має право на справедливий і публічний розгляд справи в розумний строк незалежним і безстороннім судом, встановленим законом».

1. John Murray v United Kingdom, рішення ЄСПЛ від 8 лютого 1996 р.; Magee v United Kingdom, рішення ЄСПЛ від 6 червня 2000 р.

2. Salduz v Turkey, рішення Великої палати ЄСПЛ від 27 листопада 2008 р.

4. В параграфах (3) (b) і (c) Статті 6 ЄКПЛ, які застосовуються до кримінального провадження, зазначено, що:

«Кожен обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права:
(b) мати час і можливості для підготовки свого захисту;
(c) захищати себе особисто або за посередництвом обраного ним захисника або, якщо він не має достатніх коштів для оплати послуг захисника, користуватися послугами призначеного йому захисника безкоштовно, коли цього вимагають інтереси правосуддя».

5. Нещодавнє роз'яснення сфери застосування цих прав розпочалося з рішення ЄСПЛ по справі **Салдуз проти Туреччини (2008 рік)**.² Справа стосувалася неповнолітнього, який був арештований, дав ряд зізнавальних показань на допиті за відсутності адвоката, але пізніше відмовився від своїх свідчень, стверджуючи, що дав їх під примусом. Велика Палата ЄСПЛ установила, що відсутність у заявника доступу до правової допомоги під час перебування під вартою в поліції порушила Статтю 6 (1) і Статтю 6 (3)(c) ЄКПЛ. Ані подальша допомога адвоката, ані можливість оскаржити показання під час подальшого провадження не змогли виправити ті недоліки, які мали місце під час перебування заявника в поліції.³ ЄСПЛ наголосив на важливості етапу розслідування для підготовки провадження в кримінальній справі й зазначив, що «для того, щоб право на справедливий судовий розгляд залишалось достатньо «практичним і ефективним» параграф 1 Статті 6 вимагає, як правило, надання доступу до адвоката з моменту першого допиту підозрюваного поліцією»⁴.

6. ЄСПЛ послідовно повторив позицію, яку він висловив у справі **Салдуза**, у понад ста подальших рішеннях, які утворюють цілий масив чіткої та послідовної практики, згідно з якою використання свідчень, отриманих від підозрюваного під час допиту або інших слідчих дій за відсутності у підозрюваного правової допомоги, порушує Статтю 6 ЄКПЛ.⁵ В цій низці

3. Ibid, п. 58.

4. Ibid, пп. 54-55.

5. См. в Додатку перелік таких рішень (до березня 2012 р.).

рішень Суд також детально пояснив, коли саме виникає право на доступ до адвоката і коли в ньому може бути відмовлено.

7. Під час допитів. У рішенні по справі **Брюско проти Франції** ЄСПЛ підтвердив, що право на юридичну допомогу включає в себе присутність адвоката на будь-яких допитах.⁶ У цій справі ЄСПЛ постановив, що навіть при тому, що повнолітньому заявникові було дозволено зустрітися з адвокатом одразу ж після допиту, недопуск адвоката під час поліцейського допиту становив порушення Статті 6 (3)(с). У 2011 році ЄСПЛ постановив аналогічне рішення проти Хорватії.⁷ В рішенні по справі **Піщальников проти Росії** ЄСПЛ пояснив, чому вкрай важливим є те, щоб підозрюваному був наданий адвокат на етапі попереднього слідства, особливо під час будь-якого допиту або опитування:

«На цьому етапі провадження обвинувачений часто опиняється в особливо вразливому становищі, яке посилюється тим, що кримінально-процесуальне законодавство має тенденцію ставати все складнішим, насамперед у частині норм, які регулюють збирання і використання доказів. У більшості випадків така особлива вразливість може бути належно компенсована лише допомогою адвоката, завданням якого є, окрім іншого, допомога в забезпеченні дотримання права обвинуваченого не свідчити проти себе».⁸

8. Незалежно від того, чи проводиться допит. В рішенні по справі **Дайанан проти Туреччини** ЄСПЛ зазначив, що підозрюваним має бути надана можливість отримати правову допомогу(*), щойно як їх взяли під

6. Brusco v France, рішення ЄСПЛ від 14 жовтня 2010 р., пп. 44-45.

7. Mader v Croatia, рішення ЄСПЛ від 21 червня 2011 р., п. 153; Sebalj v Croatia, рішення ЄСПЛ від 28 червня 2011 р., п. 256. Також див. Demirkaya v Turkey, рішення ЄСПЛ від 13 жовтня 2009 р.

8. Pishchalnikov v Russia, рішення ЄСПЛ від 24 вересня 2009 р., п. 69. Також див. Nechiporuk and Yonkalo v Ukraine, рішення ЄСПЛ від 21 квітня 2011 р., пп. 263.

(*) В англійській мові не існує розрізнення між термінами "правовий" та "юридичний", обидва з яких позначаються одним словом "legal". Оскільки в українській мові вирази "право на право" або "право на правову допомогу" звучать некоректно, при перекладі було свідомо використано термін "юридичний" у тих випадках, коли йдеться про право на правову (юридичну) допомогу. В усіх інших випадках перевага віддавалася терміну "правовий" (Примітка від редактора україномовного перекладу).

варту, незалежно від того, чи поліція проводить або не проводить допит.⁹ В зазначеній справі заявник не був неповнолітньою особою і не був у якомусь особливо вразливому становищі – окрім того, що потрапив у поле дії системи кримінального правосуддя.

9. За наявності суттєвого негативного впливу на становище підозрюваного. У справі **Шабельник проти України** ЄСПЛ постановив, що право на правову допомогу виникає в момент, коли становище людини стає суттєво уразливим, навіть якщо її офіційно не затримано в якості підозрюваного.¹⁰ Суд пояснив, що становище заявника стало значно вразливішим одразу після вжиття серйозних слідчих заходів з перевірки підозри стосовно нього та підготовки версії обвинувачення, і постановив, що було порушено пункт 1 і пункт 3(с) статті 6 Конвенції, оскільки момент, у який настає право на правову допомогу, не залежить від того, який формальний статус має підозрювана у вчиненні злочину особа.¹¹ Аналогічно, ЄСПЛ визнав порушення Конвенції в справі **Брюско проти Франції**, в якому особа, допитана в якості свідка, зізналася в злочині.¹²

10. У справі **Нечипорук і Йонкало проти України** заявник підозрювався у вбивстві, хоча міліція заарештувала його за менш тяжкий злочин, пов'язаний з наркотиками, і піддала його «адміністративному затриманню», позбавляючи його адвоката. ЄСПЛ, однак, дійшов висновку, що попри цей статус до заявника ставилися як до особи, підозрюваної у вчиненні кримінального злочину, і тому мали би забезпечити йому передбачені Статтею 6 права, включно з безперешкодним доступом до адвоката.¹³

11. Слідчі дії. Також ясно, що людина має право на правову допомогу не тільки під час будь-якого допиту в поліції, але і в процесі інших слідчих дій. ЄСПЛ встановив порушення статті 6 (1) ЄКПЛ у справі **Ласка і Ліка проти Албанії**, коли процедуру впізнання було проведено за відсутності адвокатів заявників.¹⁴

12. Неофіційне ув'язнення. ЄСПЛ також розглянув питання про те, чи особа, яка офіційно не перебуває під вартою в міліції, має право на правову допомогу. У справі **Зайченко проти Росії** заявник не був офіційно заарештований або допитаний поліцією: його зупинили на дорозі для

9. *Dayanan v Turkey*, рішення ЄСПЛ від 13 жовтня 2009 р., п. 32.

10. *Shabelnik v Ukraine*, рішення ЄСПЛ від 17 лютого 2009 р., п. 57.

11. *Shabelnik v Ukraine*, рішення ЄСПЛ від 17 лютого 2009 р., п. 57.

12. *Brusco v France*, рішення ЄСПЛ від 14 жовтня 2010 р.

13. *Brusco v France*, рішення ЄСПЛ від 14 жовтня 2010 р., пп. 52-54; *Nechiporuk and Yonkalo v Ukraine*, рішення ЄСПЛ від 21 квітня 2011 р., пп. 264-65.

14. *Laska and Lika v. Albania*, рішення ЄСПЛ від 20 квітня 2010 р.

перевірки і обшукали його автівку, а він відповідав на поставлені запитання.¹⁵ Оскільки свобода дій заявника не була суттєвим чином обмежена, ЄСПЛ постановив, що відсутність правової допомоги в той момент у часі не порушувала право заявника відповідно до Статті 6 (3)(с) ЄКПЛ. Але, навіть за таких обставин подальше використання в ході судового розгляду його відповідей на такі запитання порушило його право не свідчити проти себе і право зберігати мовчання, відповідно до Статті 6 ЄКПЛ.

13. Відмова в наданні правової допомоги. ЄСПЛ теоретично припускає, що за виняткових обставин в ранньому доступі до правової допомоги може бути відмовлено. Однак, навіть тоді, коли якісь непереборні міркування виправдовують, як виняток, відмову в доступі до адвоката, будь-які показання обвинуваченого проти себе, надані ним за відсутності адвоката, не можуть бути використані для його засудження.¹⁶ Крім того, ЄСПЛ також постановив, що

«Будь-яке виключення зі здійснення цього права має бути чітко обмежене законом, а його застосування – жорстко обмеженим у часі. Ці принципи набувають особливого значення в разі серйозних звинувачень, бо саме під загрозою найтяжчих покарань право на справедливий судовий розгляд має найбільшою мірою забезпечуватися демократичними суспільствами».¹⁷

Європейські та інші міжнародні стандарти

14. Кілька інших міжнародних і європейських організацій неодноразово заявляли про пріоритетну важливість раннього доступу до правової допомоги. Комітет ООН з прав людини при застосуванні Міжнародного

15. Zaichenko v. Russia, рішення ЄСПЛ від 18 лютого 2010 р.

16. Ibid., п. 55.

17. Salduz v Turkey, рішення Великої палати ЄСПЛ від 27 листопада 2008 р., п. 54; також див. Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine, рішення ЄСПЛ від 21 квітня 2011 р., п. 263.

пакту про громадянські та політичні права (МПГПП) зазначав, що право на ранній доступ до правової допомоги являє собою універсальний стандарт для всіх, хто обвинувачується або підозрюється у вчиненні злочинів. Європейський комітет із запобігання катуванням і Підкомітет ООН із запобігання катуванням наголошували, що ранній доступ до правової допомоги адвоката є однією з основних гарантій від жорстокого поводження. Крім того, Рада Європейського Союзу також визнала такий доступ як один з ключових компонентів довгострокового плану щодо зміцнення та захисту прав підозрюваних у кримінальному провадженні в усіх країнах ЄС.

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права

15. Комітет ООН з прав людини підтвердив важливість раннього доступу до правової допомоги відповідно до статті 14 МПГПП, за якою всі особи, підозрювані або обвинувачені у вчиненні кримінальних правопорушень, повинні мати можливість доступу до адвоката протягом попереднього затримання, на стадії слідства та під час будь-якого допиту, опитування чи іншої слідчої дії. Статті 14 (3)(b) і (d) наголошують:

«Кожен має право при розгляді будь-якого пред'явленого йому кримінального обвинувачення як мінімум на такі гарантії:

b) мати достатній час і можливості для підготовки свого захисту і спілкуватися з обраним самим ним захисником;
d) захищати себе особисто або за посередництвом обраного ним захисника; якщо він не має захисника, бути повідомленим про це право...».

16. У Зауваженнях загального порядку № 32 Комітет ООН з прав людини наголосив, що доступ до правової допомоги є «важливим елементом гарантії справедливого судового розгляду і застосування принципу рівності сторін... Право на спілкування з адвокатом вимагає, щоб обвинуваченому був наданий швидкий доступ до адвоката».¹⁸

18. «Право на рівність перед судами і трибуналами і на справедливий судовий розгляд», UN Doc. CCRP/C/GC/32, 23 August 2007, pp. 32 і 34.

17. При розгляді індивідуальних повідомлень Комітет ООН з прав людини неодноразово зазначав, що особам, обвинуваченим у вчиненні кримінальних правопорушень, мають ефективно допомагати адвокати, на всіх етапах кримінального провадження¹⁹, і що ненадання дозволу на допомогу адвоката на етапі попереднього затримання і під час будь-яких допитів одночасно порушує Статтю 14 (3)(b) і 14 (3)(d) МПГПП.²⁰ У справі **Ляшкевич проти Узбекистану** Комітет знайшов порушення на тій підставі, що обвинувачений був позбавлений доступу до адвоката за власним вибором протягом одного дня і що протягом цього часу були проведені допити та інші слідчі дії, незважаючи на те, що впродовж усього того дня з обвинуваченим перебував призначений державою адвокат.²¹

Європейський комітет із запобігання катуванням

18. Європейський комітет із запобігання катування і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню (СРТ(*)) протягом багатьох років наголошував на важливості раннього доступу до правової допомоги як запобіжника проти катувань. Комітет оприлюднив низку загальних звітів, покликаних допомогти державам-учасницям шляхом напрацювання низки прийнятних стандартів, умов і практичних заходів. У своїй другій Загальній доповіді Комітет зазначив, що доступ до правової допомоги є однією з основоположних гарантій проти жорстокого поводження із затриманими особами і що така гарантія підлягає застосуванню з самого початку позбавлення волі та має включати право на зв'язок, на відвідини та присутність адвоката під час допиту.²²

19. Важливість цих вимог була підтверджена СРТ в його подальших доповідях за результатами інспекцій окремих країн та Загальних доповідях. У звіті за 2002 р. СРТ відмітив, що деякі держави все ще не дотримуються цих вимог і пояснив наступне:

19. *Barno Saidova v. Tajikistan*, UNHRC, рішення від 20 серпня 2004 р., UN Doc. CCPR/C/81/D/964/2001, п. 6.8; *Borisenco v Hungary*, UNHRC, рішення від 14 жовтня 2002 р., UN Doc. CCPR/C/76/D/852/1999, п. 7.5; *Aliiev v Ukraine*, UNHCR, рішення від 7 серпня 2003 р., UN Doc. CCPR/C/78/D/781/1997, п. 7.2.

20. *Kelly v. Jamaica*, UNHRC, рішення від 29 липня 1996 р., UN Doc. CCPR/C/57/D/537/1993, п. 9.2; *Gridin v. Russian Federation*, UNHRC, рішення від 18 липня 2000 р., UN Doc. CCPR/C/69/D/770/1997, п. 8.5; *Tamara Chikunova v Uzbekistan*, UNCHR, рішення від 16 березня 2007 р., UN Doc. CCPR/C/89/D/1043/2002, п. 7.4; *Marlem Caranza Alegre v. Peru*, UNHRC, рішення від 17 листопада 2005 р., UN Doc. CCPR/C/85/D/1126/2002, п. 7.

21. *Lyashkevich v. Uzbekistan*, UNHRC, рішення від 11 травня 2010 р., UN Doc. CCPR/C/98/D/1552/2007, п. 9.4. Також див. *Kasimov v. Uzbekistan*, UNHRC, рішення від 30 липня 2009 р., UN Doc. CCPR/C/96/D/1378/2005, п. 9.6.

(*) Абревіатурою, яка є загальноприйнятною для використання в українській мові для позначення назви цього органу, є СРТ від "Committee for the Prevention of Torture" (прим. редактора україномовного перекладу).

22. СРТ/Inf (92) 3, 36, див. <http://www.cpt.coe.int/en/annual/rep-02.htm>. Також див. стандарти Комітету СРТ/Inf/E (2002) 1 -Rev. 2010 на www.cpt.coe.int/en/documents/eng-standards.doc.

«Комітет багаторазово наголошував, що, як свідчить його досвід, небезпека залякувань і фізичної жорстокості по відношенню до затриманої особи є найбільшою у час відразу по взятті її під варту. Отже, можливість затриманих залучити свого адвоката саме у цей проміжок часу становить засадну гарантію від жорстокого поводження. Існування такої можливості переконливо впливатиме на тих, хто може схилитись до жорстокого поводження із затриманими; більш того, адвокат добре знатиме, до яких дій вдасться, якщо жорстоке поводження справді трапиться».²³

Підкомітет ООН із запобігання катуванням та іншому жорстокому, нелюдському або принизливому поводженню або покаранню

20. Підкомітет ООН із запобігання катуванням та іншому жорстокому, нелюдському або принизливому поводженню або покаранню також підтвердив, що вимога раннього доступу до правової допомоги є важливою гарантією проти катувань:

«З профілактичної точки зору доступ до адвоката є важливою гарантією проти жорстокого поводження, яка являє собою ширшу концепцію, ніж надання юридичної допомоги виключно в цілях здійснення захисту. Присутність адвоката під час міліцейського допиту може не тільки утримати міліцію від жорстокого поводження або інших зловживань, але може також спрацювати як фактор захисту для співробітників міліції у випадку, якщо вони стикаються з безпідставними твердженнями щодо жорстокого поводження».²⁴

23. Від 2002 р., п. 41.

24. Доповідь про візит Підкомітету із запобігання катуванням та інших жорстоким, нелюдським або принизливим видам поводження та покарання на Мальдіви, від 26 лютого 2009 р., CAT/OP/MDV/1 , п. 62.

Пропозиція щодо Директиви про право на доступ до адвоката (*)

21. Резолюція Ради Європейського Союзу про Дорожню карту щодо посилення процесуальних прав підозрюваних і обвинувачених у кримінальному провадженні²⁵ прагне забезпечення повного дотримання і здійснення стандартів ЄКПЛ щодо прав підозрюваних і обвинувачених осіб на всій території ЄС.

22. У рамках цього плану в червні 2011 р. Європейська Комісія оприлюднила власну Пропозицію щодо Директиви про право на доступ до адвоката в кримінальному провадженні.²⁶ Стаття 3 проекту Директиви вимагає від держав-учасниць забезпечення підозрюваним і обвинуваченим доступу до адвоката якомога швидше і, в будь-якому разі, з самого початку позбавлення волі та до початку будь-якого допиту поліцією або іншими правоохоронними органами. Стаття 4 (2) проекту Директиви також прямо передбачає право на правову допомогу під час поліцейських допитів.

23. В разі її прийняття Парламентом і Радою ЄС ця Директива стане обов'язковою до виконання, для всіх держав-учасниць, які муситимуть ввести в дію закони, підзаконні акти та адміністративні положення, необхідні для дотримання Директиви. Тим не менше, навіть ще до офіційного прийняття Директиви сама пропозиція щодо її прийняття відображає розуміння Європейською Комісією сучасних мінімальних стандартів права на доступ до адвоката, в основі якого лежить аналіз судової практики ЄСПЛ.²⁷

II. СФЕРА ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВА НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ

24. ЄСПЛ зазначав, що ЄКПЛ покликана гарантувати не права, які є теоретичними або ілюзорними, а права, які є практичними і ефективними, і що це є особливо важливим для прав захисту, з огляду на те помітне місце, яке обіймає в демократичному суспільстві право на справедливий судовий розгляд.²⁸ Згідно з цим принципом право на ранній доступ до правової допомоги може бути реалізоване практичним і ефективним чином лише в разі забезпечення кількох складових.

(*) Під час підготовки україномовного перекладу цього посібника, 07 жовтня 2013 року відповідну Директиву було прийнято Радою ЄС (Прим. редактора україномовного перекладу).

25. Резолюція Ради від 30 листопада 1999 р., (2009/С 295/01).

26. COM(2011) 326/3, стосовно Заходу С Дорожньої карти.

27. Ibid., пп. 13, 14, 18-21.

28. Airey v Ireland, рішення ЄСПЛ від 9 жовтня 1979 р., п. 24; Artico v Italy, рішення ЄСПЛ від 13 травня 1980 р., п. 33; Salduz v Turkey, рішення Великої палати ЄСПЛ від 27 листопада 2008 р., пп. 51, 55.

- А. Надання інформації. Надання підозрюваним інформації має вирішальне значення, бо особа, яка не знає про своє право на юридичну допомогу, буде не в змозі здійснювати таке право.
- В. Доступ до заходів. ЄСПЛ зазначав, що у підозрюваних має бути доступ до всього спектру послуг і заходів, безпосередньо пов'язаних з правовою допомогою.
- С. Достатній час і конфіденційність. Необхідними умовами ефективної правової допомоги є конфіденційність спілкування з адвокатом і достатній час для підготовки захисту.

А. Інформація про право на доступ до правової допомоги

25. Право на отримання інформації про право на доступ до правової допомоги саме по собі в ЄКПЛ не згадане, але ЄСПЛ неодноразово вказував, що держави мають вдаватися до позитивних заходів з метою дотримання вимог справедливого судового розгляду відповідно до Статті 6 ЄКПЛ, включно з активним забезпеченням обізнаності підозрюваних стосовно їхніх прав. У справі **Пановітс проти Кіпру** ЄСПЛ постановив, що органи держави мали «активно забезпечити» розуміння заявником його права на юридичну і, зокрема, безоплатну правову допомогу. Кіпрський уряд стверджував, що органи держави в будь-який час з радістю дали забезпечити б заявникові можливість скористатися його правом на правову допомогу, якби він цього попросив. Суд висловив позицію, що в держави існувало позитивне зобов'язання надати заявникові інформацією, необхідну для його доступу до допомоги адвоката, і що така пасивна поведінка порушила Статтю 6.²⁹ ЄСПЛ також встановив порушення Статті 6 за подібних обставин у справах **Талат Тундж проти Туреччини**³⁰ і **Падалов проти Болгарії**³¹.

26. В силу аналогічних міркувань у справах **Барно Саїдова проти Таджикистану** і **Роландо проти Філіппін** Комітет ООН з прав людини встановив факт порушення Статті 14 (3)(d) МПГПП через те, що підозрювані не були поінформовані про своє право на правову допомогу після арешту.³²

29. Panovits v. Cyprus, рішення ЄСПЛ від 11 грудня 2008 р., п. 72.

30. Talat Tunc v Turkey, рішення ЄСПЛ від 27 березня 2007 р.

31. Padalov v Bulgaria, рішення ЄСПЛ від 10 серпня 2006 р.

32. Barno Saidova v. Tajikistan, UNHRC, рішення від 20 серпня 2004 р., UN Doc. CCPR/C/81/D/964/2001, п. 6.8. Rolando v. Philippines, UNHRC, рішення від 8 грудня 2004 р., UN Doc. CCPR/C/82/D/1110/2002, п. 5.6.

27. 16 листопада 2011 р. держави ЄС в рамках **Резолюції Ради Європейського Союзу про Дорожню карту щодо посилення процесуальних прав підозрюваних і обвинувачених у кримінальному провадженні** схвалили проект директиви про право на інформацію в кримінальному провадженні(*).³³ Відповідно до нової директиви кожний, кого заарештовано в будь-якій країні ЄС, має бути поінформований про свої права мовою, яку він розуміє. Владні органи мають надавати кожному заарештованому письмовий перелік його прав, складений у простих, легко зрозумілих виразах та із зазначенням всіх основних прав у ході кримінального провадження. Ці права включають, зокрема, право на адвоката.

В. Заходи, які передбачаються наданням правової допомоги

28. Концепція юридичної допомоги передбачає цілий ряд різних заходів. У справі Дайанан проти Туреччини ЄСПЛ послався на своє рішення по справі Салдуза і постановив, що право обвинуваченого на правову допомогу настає, як тільки його взяли під варту. При цьому ЄСПЛ конкретизував як причини забезпечення раннього доступу до правової допомоги, так і межі дій, які в її рамках мають бути дозволені:

«Дійсно, справедливність судового розгляду вимагає, щоби обвинувачений був у змозі отримати весь спектр послуг, які безпосередньо пов'язані з правовою допомогою. У зв'язку з цим адвокат має бути в змозі без обмежень забезпечити основні складові захисту: обговорення справи, побудову захисту, збір доказів на користь обвинуваченого, підготовку до допиту, підтримку обвинуваченого в його скрутні та перевірку умов утримання».³⁵

(*) Більш детальний аналіз права на інформацію та змісту Директиви про право на інформацію в кримінальному провадженні див. у посібнику № 2 "Право на інформацію у кримінальному процесі" (Примітка редактора україномовного перекладу).

33. Резолюція Ради від 30 листопада 1999 року (2009/С 295/ 01). Це становить Захід В Дорожньої карти.

34. *Dayanan v Turkey*, рішення ЄСПЛ від 13 жовтня 2009 р.

35. *Dayanan v Turkey*, рішення ЄСПЛ від 13 жовтня 2009 р., п. 32.

У рішенні по справі **Оджалан проти Туреччини** ЄСПЛ також визнав, що ранній доступ до правової допомоги і можливість зустрітися з адвокатом та проінструктувати його є необхідними для оскарження законності та тривалості тримання під вартою.³⁶

29. Обсяги та цілі правової допомоги, зазначені ЄСПЛ у рішеннях по згаданих вище справах, по своїй суті відображають обов'язки, викладені в Основних положеннях ООН щодо ролі адвокатів, які передбачають «консультування клієнтів стосовно їхніх юридичних прав і обов'язків, а також щодо функціонування правової системи в частині, яка має стосунок до юридичних прав і обов'язків клієнтів» і «надання клієнтам допомоги в будь-який належний спосіб і вжиття заходів у судовому порядку для захисту їхніх інтересів».³⁷

С. Достатній час і конфіденційність

30. Спроможність адвоката ефективно надавати правову допомогу залежить від обставин, за яких вони можуть зустрічатися або спілкуватися з обвинуваченими. Отже, підозрювані та обвинувачені мають бути у змозі віч-на-віч радитися зі своїми адвокатами протягом достатнього часу – інакше відповідне право не матиме належного сенсу.

31. Стосовно конфіденційності ЄСПЛ відзначив, що «право обвинуваченого спілкуватися з адвокатом поза межами чутності третіх осіб є складником основних вимог до справедливого судового розгляду».³⁸ У справі **Бреннан проти Сполученого Королівства** ЄСПЛ постановив, що присутність поліцейського в межах чутності під час першої консультації заявника зі своїм адвокатом порушила його право на ефективне здійснення прав захисту. ЄСПЛ пояснив, що «коли адвокат не може спілкуватися зі своїм клієнтом і отримувати конфіденційні інструкції від нього без спостереження ззовні, його допомога значною мірою втрачає свою корисність».³⁹

32. На необхідності дотримання конфіденційності також наголошував Комітет ООН з прав людини; в Коментарі загального порядку № 32 зазначено, що «адвокати повинні мати можливість зустрічатися з клієнтами

36. *Ocalan v Turkey*, рішення ЄСПЛ від 12 травня 2005 р., пп. 66, 70.

37. Принцип 13.

38. *Brennan v. the United Kingdom*, рішення ЄСПЛ від 16 жовтня 2001 р., п. 58; *S v. Switzerland*, рішення ЄСПЛ від 28 листопада 1991 р., п. 48.

39. *Brennan v. the United Kingdom*, рішення ЄСПЛ від 16 жовтня 2001 р., п. 58.

40. UN Doc. C/PR/C/32, від 23 серпня 2007 р.

41. *Sirageva v. Uzbekistan*, UNHRC, рішення від 18 листопада 2005 р., UN Doc. C/PR/C/85/D/907/2000, п. 6.3. Також див. *Gridin v. Russian Federation*, UNHRC, рішення від 18 липня 2000 р., UN Doc. C/PR/C/69/D/770/1997, пп. 8.5.

віч-на-віч і спілкуватися з обвинуваченими в умовах, які повністю забезпечують конфіденційність їхнього спілкування».⁴⁰ У справі **Назіра Сіраджєва проти Узбекистану** Комітет дійшов висновку про порушення Статті 14 (3)(b) МПГПП, оскільки підозрюваній та її адвокату під час попереднього слідства дозволили спілкуватись лише в присутності слідчого.⁴¹

33. Стосовно питання про достатність часу ЄСПЛ вважає, що той час, який є достатнім для отримання правової допомоги в ході досудового провадження, має визначатися на основі конкретних обставин справи. У рішенні по справі **Богуміл проти Португалії** ЄСПЛ вказав, що ці обставини включають складність справи і суворість можливого покарання⁴². У рішенні по справі **Фатма Тундж проти Туреччини (№ 2)**⁴³ ЄСПЛ без вагань визнав, що п'ятихвилинна консультація з адвокатом на початку строку перебування в поліції під вартою було недостатньою відповідно до стандартів Конвенції.

34. Комітет ООН з прав людини підтвердив позицію ЄСПЛ відносно того, що особа, обвинувачена в злочині, має право на достатній час для підготовки свого захисту, і що «те, що вважається «достатнім часом», залежить від обставин кожної справи»⁴⁴. Застосувавши цей принцип до справи, в якій йшлося про смертну кару (**Астон Літл проти Ямайки**) Комітет встановив порушення Статті 14 (3)(b) МПГПП на тій підставі, що на досудовому етапі обвинуваченому дозволили порадитися з адвокатом лише півгодини.⁴⁵ Аналогічні рішення були прийняті по справах **Раміль Райос проти Філіппін**⁴⁶, коли обвинуваченому під час судового процесу кожного дня дозволяли консультуватися з адвокатом лише впродовж короткого часу, і **Рід проти Ямайки**⁴⁷, коли обвинувачений уперше зустрівся зі своїм адвокатом за десять хвилин до початку судового слухання справи.

35. Принципи конфіденційності та належного часу для підготовки захисту були підтверджені різними органами Організації Об'єднаних Націй. У правилі 93 **Мінімальних стандартних правил щодо поводження з ув'язненими** ООН наголосила, що особи, обвинувачені у вчиненні злочину, повинні мати доступ до адвоката і що їхнє спілкування має відбуватися поза межами чутності представників влади:

42. *Bogumil v Portugal*, рішення ЄСПЛ від 7 жовтня 2008 р., пп. 48-49.

43. *Fatma Tunc v Turkey (2)*, рішення ЄСПЛ від 13 жовтня 2009 р., п. 14.

44. UN Doc. C/CCPR/C/GC/32, від 23 серпня 2007 р., п. 34.

45. *Aston Little v Jamaica*, UNHRC, рішення від 1 листопада 1991 р., UN Doc. C/CCPR/C/43/D/283/1988, п. 8.4; також див. *Glenford Campbell v Jamaica*, UNHRC, рішення від 7 квітня 1992 р., UN Doc. C/CCPR/C/44/D/248/1987, п. 6.5.

46. *Ramil Rayos v. Philippines*, UNHRC, рішення від 7 серпня 2004 р., UN Doc. C/CCPR/C/81/D/1167/2003, at п. 7.3.

47. *George Winston Reid v Jamaica*, UNHRC, рішення від 14 липня 1994 р., UN Doc. C/CCPR/C/51/D/355/1989, п. 14.2.

«З метою свого захисту в'язню, який перебуває під слідством, мають дозволятися відвідини юридичного радника, котрий взяв на себе його захист, і підготовка до захисту та передання радникові конфіденційних вказівок. З цією метою в'язню має, на його вимогу, надаватися письмове приладдя. Побачення в'язня з його юридичним радником може відбуватися в полі зору, але за межами чутності поліцейських або в'язничних посадових осіб».⁴⁸

36. Основні положення ООН про роль адвокатів також виголошують право на достатній час консультацій з адвокатом і на конфіденційність такого спілкування. Принципи 8 і 22 повідомляють:

«Затриманій, заарештованій або поміщеній у в'язницю особі мають бути забезпечені необхідні умови, час і засоби для зустрічі або спілкування і консультацій з адвокатом, без зволікань, перешкод і цензури і з повною їхньою конфіденційністю. Такі консультації можуть відбуватися в полі зору, проте поза межами чутності уповноважених посадових осіб».

«Уряди повинні визнавати і додержувати конфіденційність спілкування і консультацій між адвокатом і клієнтом в рамках відносин, пов'язаних з виконанням адвокатом його професійних обов'язків».⁴⁹

48. Див. <http://www2.ohchr.org/english/law/pdf/treatmentprisoners.pdf>. Правила були прийняті Першим Конгресом ООН з попередження злочинності та поведіння з правопорушниками, який відбувся в Женеві в 1955 р., і схвалені Економічною і соціальною радою в її Резолюціях 663 С (XXIV) від 31 липня 1957 р. і 2076 (LXII) від 13 травня 1977 р. Відповідно до правила 95, ці правила поширюються не тільки на засуджених в'язнів, але й на утримуваних під вартою підслідних та інших затриманих.

49. Прийняті Восьмим Конгресом ООН з попередження злочинності та поведіння з правопорушниками (Гавана, Куба, 27 серпня - 7 вересня 1990 р.).

III. ОБМЕЖЕННЯ ЩОДО ВІДМОВИ ВІД ПРАВА НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ

37. Через основоположний характер права на правову допомогу відмова підозрюваного або обвинуваченого від цього права можлива лише за деяких обставин. ЄСПЛ напрацював жорсткі обмеження відносно того, коли така відмова буде визнаватися допустимою, і завжди наголошував на необхідності забезпечення цих гарантій в аспекті такої відмови.

38. ЄСПЛ постановив, що факт відмови від права на правову допомогу «має бути встановлений в недвозначній формі та супроводжуватися мінімальними гарантіями, які пропорційні її важливості».⁵⁰ ЄСПЛ пояснив, що оскільки право на адвоката є основоположним правом, яке лежить в основі поняття справедливого судового розгляду, воно є «виразним прикладом» права, яке вимагає особливого захисту окремим стандартом, що стосується свідомого та обізнаного прийняття рішення про відмову від нього.⁵¹ Відтак, ЄСПЛ наголосив, що:

«Відмова від адвоката має не лише бути добровільною, але й являти собою свідому і обізнану відмову від права. Перед тим, як стверджувати, що обвинувачений без висловлення такого бажання і шляхом власної поведінки відмовився від важливого права відповідно до Статті 6, необхідно довести, що він міг належно передбачити наслідки такої поведінки».⁵²

39. Дійсний характер відмови від адвоката не може бути встановлений на підставі того, що підозрюваний погодився взяти участь у проведених поліцією допитах, навіть якщо він був попереджений про його права. Обвинуваченого, який попросив правової допомоги, не може бути піддано будь-яким подальшим допитам органами влади, доки він не отримає правову допомогу, окрім випадків, коли обвинувачений сам ініціює подальше спілкування або розмови з поліцією або обвинуваченням.⁵³

50. Pishchalnikov v Russia, рішення ЄСПЛ від 24 вересня 2009 р., п. 77; також див. Pfeifer and Plankl v Austria, рішення ЄСПЛ від 22 квітня 1998 р., п. 37; Neumeister v. Austria, рішення ЄСПЛ від 7 травня 1974 р., п. 36; Poitrimol v. France, рішення ЄСПЛ від 23 листопада 1993р.; Sebalj v. Croatia (заява по. 4429/09), від 28 червня 2011 р.

51. Pishchalnikov v Russia, рішення ЄСПЛ від 24 вересня 2009 р., п. 77.

52. Pishchalnikov v Russia, рішення ЄСПЛ від 24 вересня 2009 р., п. 77. Також див. Sejdic v Italy, рішення Великої палати ЄСПЛ від 1 березня 2006 р., п. 86; Pavlenko v. Russia, рішення ЄСПЛ від 1 квітня 2010 р., п. 102.

53. Pishchalnikov v Russia, рішення ЄСПЛ від 24 вересня 2009 р., п. 79.

ВИСНОВКИ

40. Як зазначалося вище, ЄСПЛ останнім часом уточнив, що Стаття 6 (1) і (3) ЄКПЛ вимагає, щоб, як правило, підозрювані в ході кримінальному процесу мали право на доступ до правової допомоги не пізніше, як з моменту арешту чи взяття під варту або з того моменту, коли обставини, в яких опинився підозрюваний, починають суттєво погіршувати його становище. Це право включає правову допомогу під час будь-яких допитів або опитувань міліцією і застосовується незалежно від офіційного юридичного статусу підозрюваних. Підозрювані мають право на конфіденційне спілкування з адвокатами, які представляють їхні інтереси, на достатній час для підготовки свого захисту і на доступ до повного спектру послуг, які становлять правову допомогу. Враховуючи основоположне значення права на правову допомогу, будь-яка відмова від нього має бути не лише добровільною, але також свідомою та усвідомленою.

41. Комітет ООН з прав людини в ході застосування МПГПП підтвердив, що право на ранній доступ до правової допомоги є універсальним стандартом щодо всіх осіб, які обвинувачуються або підозрюються у вчиненні злочинів. Європейський комітет із запобігання катуванням і Підкомітет ООН із запобігання катуванням неодноразово наголошували, що ранній доступ до правової допомоги є основною гарантією від жорстокого поводження і катувань. Крім того, Рада ЄС визначила право на правову допомогу як один з ключових складників довгострокового плану дій з посилення та захисту прав підозрюваних у кримінальному судочинстві на теренах всього Європейського Союзу.

ДОДАТОК

Рішення Європейського суду з прав людини які посилаються на рішення Великої Палати у справі *Salduz v Turkey* («Салдуз проти Туреччини») від 27 листопада 2008 р.

1. *Aba v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 3 March 2009 at para. 9.
2. *Adalmis and Kilic v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 1 December 2009, at paras. 22, 26.
3. *Adamkiewicz v. Poland*, ECtHR, Judgment of 2 March 2010, at paras. 82, 90-91.
4. *Aleksandr Zaichenko v. Russia*, ECtHR, Judgment of 18 February 2010, at paras. 37, 47.
5. *Amutgan v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 3 February 2009, at paras. 12, 17, 25.
6. *Arslan Ahmet v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 22 September 2009, at paras. 37, 43.
7. *Arzu v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 15 September 2009, at paras. 46, 62.
8. *Aslan and Demir v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 17 February 2009, at paras. 9, 10, 14.
9. *Aslan Gylabi v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 16 June 2009, at paras. 35, 41.
10. *Attı and Tedik v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 20 October 2009, at paras. 39-41, 53.
11. *Ayhan Işık v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 30 March 2010, at paras. 33-34, 43.
12. *Ayhan Mehmet Ali v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 3 November 2009, at paras. 20, 26-28.
13. *Balitskiy v. Ukraine*, ECtHR, Judgment of 3 November 2011, at para. 37.
14. *Ballıktaş v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 20 October 2009, at paras. 42, 54.
15. *Baran and Hun v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 20 May 2010, at paras. 39, 68, 71, 85.
16. *Baran Ihsan v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 15 September 2009, at paras. 25, 31.
17. *Bayhan Zeki v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 28 July 2009, at paras. 26, 48.
18. *Berber Çımer v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 26 January 2010, at paras. 33, 49.
19. *Bie aj v. Poland*, ECtHR, Judgment of 27 April 2010, at para. 72.
20. *Bilgin et Bulga v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 16 June 2009, at paras. 8, 15, 19.
21. *Bıçke and Kandemir v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 10 March 2009, at paras. 71, 80.
22. *Bolukoz and Others v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 10 November 2009, at paras. 34-35, 44.
23. *Borotyuk v. Ukraine*, ECtHR, Judgment of 16 December 2010, at paras. 79, 92.
24. *Bortnik v. Ukraine*, ECtHR, Judgment of 27 January 2011, at paras. 39, 47.
25. *Boz v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 9 February 2010, at paras. 20, 24, 33-34.
26. *Brusco v. France*, ECtHR, Judgment of 14 October 2010, at para. 45.
27. *Caka v. Albania*, ECtHR, Judgment of 8 December 2009, para. at 122.
28. *Celebi and Others v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 22 September 2009, at paras. 24,
29. *Celik Gьrsel v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 5 May 2009, at paras. 22, 24.
30. *Zimen v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 3 February 2009, at paras. 12, 25-26, 32.
31. *Ciupercescu v. Romania*, ECtHR, Judgment of 15 June 2010, at para. 149.
32. *Coban (No. 2.) v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 26 January 2010, at paras. 20, 25.
33. *Zolakoglu v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 20 October 2009, at paras. 34-39.
34. *Dayanan v Turkey*, ECtHR, Judgment of 13 October 2009, at paras. 30-33.
35. *Demirkaya v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 13 October 2009, at paras. 16-7.
36. *Desde v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 1 February 2011, at paras. 127, 131-132.
37. *Ditaban v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 14 April 2009, at paras. 51, 52, 56.
38. *Ek and Şıktaş v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 17 February 2009, at paras. 11-12, 16.
39. *Elawa v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 25 January 2011, at paras. 38-39, 51.
40. *Elcicek and Others v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 16 July 2009, at paras. 15, 19.
41. *Eraslan and Others v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 6 October 2009, at paras. 12, 13, 23.
42. *Fatma Tunz v. Turkey (No. 2)*, ECtHR, Judgment of 13 October 2009, at para. 15.
43. *Feti Ateş and Others v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 21 December 2010, at paras. 23-24, 35.
44. *Fidanci v Turkey*, ECtHR, Judgment of 17 January 2012, at paras. 37-38, 45.
45. *Fikret Zetin v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 13 October 2009, at paras. 35-38, 49.
46. *Gdfgen v. Germany*, ECtHR, Judgment of 1 June 2010, at paras. 5, 177.
47. *Gezgel and Zelik v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 13 October 2009, at paras. 15-18.
48. *Gьk and Gьler v. Turkey*, ECtHR, Judgment of 28 July 2009, at paras. 55-57, 65.
49. *Gьльнс v Turkey*, ECtHR, Judgment of 20 September 2011, at paras. 21-22, 35.

50. Gylcer and Aslim v. Turkey, ECtHR, Judgment of 16 June 2009, at paras. 8, 12.
51. Gьlecan v. Turkey, ECtHR, Judgment of 28 April 2009, at paras. 5, 10.
52. Gьрова v. Turkey, ECtHR, Judgment of 6 October 2009, at paras. 13, 14, 20.
53. Gьvez v. Turkey, ECtHR, Judgment of 20 January 2009, at para. 126.
54. Hakan Duman v. Turkey, ECtHR, Judgment of 23 March 2010, at paras. 46-47, 63.
55. Halil Kaya v. Turkey, ECtHR, Judgment of 22 September 2009 at paras. 18-19, 23.
56. Hovanessian v. Bulgaria, ECtHR, Judgment of 21 December 2010, at paras. 32-33, 37.
57. Hьseyнн Hаbнr Tařkin v. Turkey, ECtHR, Judgment of 1 February 2011, at paras. 21-22, 30.
58. Huseyn and Others v. Azerbaijan, ECtHR, Judgment of 26 July 2011, at para. 171.
59. Ibrahim Oztьrk v. Turkey, ECtHR, Judgment of 17 February 2009, at paras. 45, 47, 57.
60. Jamrozь v. Poland, ECtHR, Judgment of 15 September 2009, at para. 47.
61. Kenan Engin v. Turkey, ECtHR, Judgment of 8 December 2009, at paras. 14, 24.
62. Kuraliћ v. Croatia, ECtHR, Judgment of 15 October 2009, at paras. 44, 47.
63. Laska and Lika v. Albania, ECtHR, Judgment of 20 April 2010, at paras. 68, 74.
64. Leonid Lazarenko v. Ukraine, ECtHR, Judgment of 28 October 2010, at paras. 49-51, 57.
65. Leva v. Moldova, ECtHR, Judgment of 15 December 2009, at para. 71.
66. Lisica v. Croatia, ECtHR, Judgment of 25 February 2010, at para. 47.
67. Lopata v. Russia, ECtHR, Judgment of 13 July 2010, at paras. 130-131.
68. Luchaninova v. Ukraine, ECtHR, Judgment of 9 June 2011, at para. 63.
69. Mađer v. Croatia, ECtHR, Judgment of 21 June 2011, at paras. 149, 154.
70. Mehmet řerif ьner v. Turkey, ECtHR, Judgment of 13 September 2011, at paras. 21-22, 27.
71. Mehmet Zeki Dođan v. Turkey, ECtHR, Judgment of 6 October 2009, at paras. 13, 15.
72. Melnikov v. Russia, ECtHR, Judgment of 14 January 2010, at para. 79.
73. Musa Karatař v. Turkey, ECtHR, Judgment of 5 January 2010, at paras. 90, 102.
74. Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine, ECtHR, Judgment of 21 April 2011, at paras. 262-265.
75. Nechto v. Russia, ECtHR, Judgment of 24 January 2012, at paras. 102-103.
76. Nevruz Bozkurt v. Turkey, ECtHR, Judgment of 01 March 2011, at paras. 43, 73.
77. Ođrař v. Turkey, ECtHR, Judgment of 13 October 2009, at paras. 19-20, 27.
78. Oleg Kolesnik v. Ukraine, ECtHR, Judgment of 19 November 2009, at paras. 35.
79. ьngьn v. Turkey, ECtHR, Judgment of 23 June 2009, at paras. 31, 33-34, 39.
80. ьzcan Solak v. Turkey, ECtHR, Judgment of 6 October 2009, at paras. 44, 46, 59.
81. Paskal v. Ukraine, ECtHR, Judgment of 15 September 2011, at para. 76.
82. Pavlenko v. Russia, ECtHR, Judgment of 1 April 2010, at paras. 97, 101.
83. Pishchalnikov v. Russia, ECtHR, Judgment of 24 September 2009, at paras. 70, 73, 76, 79, 93.
84. Plonka v. Poland, ECtHR, Judgment of 31 March 2009, at paras. 35, 37, 40.
85. řaman v. Turkey, ECtHR, Judgment of 5 April 2011, at paras. 30, 3, 44.
86. Sapan v. Turkey, ECtHR, Judgment of 20 September 2011, at paras. 21-23, 38.
87. Savař v. Turkey, ECtHR, Judgment of 8 December 2009, at paras. 63, 90.
88. ebalj v. Croatia, ECtHR, Judgment of 28 June 2011, at paras. 250, 263.
89. Shabelnik v. Ukraine, ECtHR, Judgment of 19 February 2009, at para. 53.
90. Sharkunov and Mezentsev v. Russia, ECtHR, Judgment of 10 June 2010, at para. 97.
91. Shishkin v. Russia, ECtHR, Judgment of 7 July 2011, at paras 140-141.
92. Smolik v. Ukraine, ECtHR, Judgment of 19 January 2012, at para. 53.
93. Soykan v. Turkey, ECtHR, Judgment of 21 April 2009, at paras. 50, 51, 57, 62.
94. Stojkovic v. France and Belgium, ECtHR, Judgment of 27 October 2011, at paras. 50, 53-54.
95. Tađaz and Others v. Turkey, ECtHR, Judgment of 7 July 2009, at paras. 35-36.
96. Tařzигil v. Turkey, ECtHR, Judgment of 3 March 2009 at paras. 36, 41.
97. Trymbach v. Ukraine, ECtHR, Judgment of 12 January 2012 at para. 60.
98. bmit Aydin v. Turkey, ECtHR, Judgment of 5 January 2010, at paras. 46-48, 58.
99. Vanfuli v. Russia, ECtHR, Judgment of 3 November 2011, at paras. 94-9.
100. Vladimir Krivososov v. Russia, ECtHR, Judgment of 15 July 2010, at paras. 161-162.
101. Yunus Aktař and Others v. Turkey, ECtHR, Judgment of 20 October 2009, at paras. 42, 44-45, 62.
102. Zdravko Petrov v. Bulgaria, ECtHR, Judgment of 23 June 2011, at para. 47.

